

## **Linqvistik paradokslar: nəzəriyyə və təcrübə**

**P.ü.e.d., dos. Vaqif Qurbanov**  
**P.ü.f.d. dos. Sevda Abbasova**  
**ADPU, ATTK, qurbanov43@mail.ru**  
**sevda411@mail.ru**

### **Xülasə**

Paradoks reallıqda mövcud olan, lakin məntiqi baxımdan izah olunmayan situasiya, mühakimə, ziddiyyətli olan məqam deməkdir. Linqvistik paradokslar da vardır və bu barədə dilçi alimlər əsərlər yazmışlar. V.V. Odi-nosovun “Linqvistiçeskiye paradoksi” kitabı da bu baxımdan məşhurdur. Müəllif bu əsəri yuxarı sinif şagirdlərində dilçiliyə maraq oyatmaq məqsədilə yazdığını bildirmişdir. (1, s. 3).

V.V.Odi-nosov həmin kitabda əslində həqiqət kimi işlədilən hökmləri, adları, əməlləri linqvistik paradokslar adlandırır. Tədqiqatçının fikrincə, dildə *günəş batır, günəş çıxır, ay doğdu, göryüzü al şəfəqə boyandı, səhər açılır* və s. kimi ifadələr ziddiyyətli olsa da, həqiqət kimi qəbul edilən ifadələrdir.

Biz hesab edirik ki, bunların hamısı doğrudur. Dilçilərin bunu qəbul etməmələrinə əslində heç bir əsas yoxdur. Lakin dərinədən düşündə bu cür qəbul olunan hökmün özündə bir ziddiyyət vardır. Belə ki, bunlar linqvistik paradokslardan daha dəqiq desək, ziddiyyətli nitq formalarıdır. Bizim qənaətimizə görə, filoloq tələbələrdə dilimizin tarixi inkişafına dair həssas münasibət yaratmaq üçün ziddiyyətli məqamları, o cümlədən istisnaları və s. təfəkkür obyektinə çevirmək üçün belə didaktik vəsaitlərə ehtiyac daha çox olmalıdır. Belə vəsaitlərdə geniş və hərtərəfli təhlillər, şərhlərlə yanaşı, tələbələrin açar, ayırd edə biləcəyi çətinlik səviyyəsində bu kimi suallar ətrafında da düşünmək də olar. Məsələn:

- a) dilimizin orfoqrafiyasında *şeyr, feil, sinif, cisim, qisim* və s. sözlərə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda fərqli halların baş verməsini müəyyən edib, səbəbini göstərməli;
- b) *coşğun, pozğun* sözləri tələffüzü orfoqrafiyası fərqli prinsiplə (fonetik, morfoloji) yazılır?

Məqalədə linqvistik paradoksların məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, linqvistik paradokslara aid nümunələr təhlil olunur.

**Açar sözlər:** keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman, sadə və mürəkkəb keçmiş zaman, təkterkibli söz birləşməsi, sadə və mürəkkəb quruluş, nitqin sadə və mürəkkəb qrammatik formaları

## Linguistic paradoxes: theory and experience

Дос. Вагиф Гурбанов  
Дос. Севда Аббасова

### Summary

A situation that exists in reality, but is not explained logically, is a point of judgment, a point of contradiction. There are also linguistic paradoxes, and linguists have written books about them. Odinosov's book "Linguistic Paradox" is also famous. The author stated that he wrote this work in order to arouse interest in linguistics among high school students. (1, p. 3).

In that book, Odinosov called the verdicts, names, and actions used in fact as linguistic paradoxes. According to the researcher, the sun sets, the sun rises, the moon rises, the face is painted red, the morning opens, and so on. Although such statements are contradictory, they are accepted as true.

We believe that all this is true. In fact, there is no reason why linguists should not accept this. However, when you think about it, there is a contradiction in such a judgment. These are contradictory forms of speech, more precisely, linguistic paradoxes. In our opinion, in order to create a sensitive attitude of students to the historical development of our language, the philologist identifies contradictory points, including exceptions, etc. The need for such didactic tools to become an object of thinking should be even greater. In addition to extensive and comprehensive analysis and comments in such materials, it is possible to think about such questions at the level of difficulty that students can open and distinguish. For example:

a) Poetry, verb, class, object, part, etc. in the spelling of our language. identify the reasons for the occurrence of different cases when the suffixes of case and affiliation to words increase, and indicate the reason;

b) The spelling of the pronunciation of exaggerated, distorted words is written on a different principle (phonetic, morphological).

The article clarifies the content and essence of linguistic paradoxes, analyzes examples of linguistic paradoxes.

**Keywords:** past tense, present tense, future tense, simple and complex past tense, monosyllabic combination, simple and complex structure, simple and complex grammatical forms of speech

## Языковые парадоксы: теория и опыт

Dos. Vaqif Gurbanov  
Dos. Sevda Abbasova

### Резюме

Ситуация, которая существует в действительности, но не объясняется логически, является точкой суждения, точкой противоречия. Есть также лингвистические парадоксы, о которых лингвисты написали книги. Известна и книга Одиносова «Лингвистический парадокс». Автор заявил, что написал эту работу для того, чтобы пробудить интерес к лингвистике у старшеклассников (1, с. 3).

В этой книге В.В. Одиносоев назвал лингвистическими парадоксами приговоры, имена и действия, которые фактически использовались. По мнению исследователя, солнце садится, солнце встает, восходит луна, лицо окрашивается в красный цвет, открывается утро и так далее. Хотя такие утверждения противоречивы, они принимаются за истину.

Мы верим, что все это правда. На самом деле нет причин, по которым лингвисты не должны с этим соглашаться. Однако если задуматься, в таком суждении есть противоречие. Это противоречивые формы речи, точнее лингвистические парадоксы. На наш взгляд, чтобы сформировать чуткое отношение учащихся к историческому развитию нашего языка, филолог выявляет противоречивые моменты, в том числе исключения и т. д. Потребность в таких дидактических инструментах, чтобы стать объектом мышления, должна быть еще больше. Помимо обширного и всестороннего анализа и комментариев в таких материалах, можно подумать над такими вопросами на уровне сложности, который студенты могут открыть и различить. Например:

а) Поэзия, глагол, класс, объект, часть и т. д. в написании нашего языка. выявить причины возникновения разных падежей, когда суффиксы падежа и принадлежности к словам увеличиваются, и указать причину;

б) Орфография произношения преувеличенных, искаженных слов написана по другому принципу (фонетическому, морфологическому).

В статье раскрывается содержание и сущность лингвистических парадоксов, анализируются примеры языковых парадоксов.

**Ключевые слова:** прошедшее время, настоящее время, будущее время, простое и сложное прошедшее время, односложное сочетание, простая и сложная структура, простые и сложные грамматические формы речи

**Annotasiya.** Dilimizdə linqvistik paradokslar da vardır və dilçi alimlər dildə həqiqət kimi işlədilən hökmləri linqvistik paradokslar adlandırır. Tədqiqatçıların fikrincə, dildə *günəş batır, günəş çıxır, ay doğdu, göy üzü al şafəqə boyandı, səhər açılır* və s. kimi ifadələr ziddiyyətli olsa da, həqiqət kimi qəbul edilən ifadələrdir. Bir qədər dərinə düşünəndə bu cür qəbul olunan hökmün özündə bir ziddiyyət vardır. Bunlar ziddiyyətli nitq formalarıdır. Filoloq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrdə dilimizin tarixi inkişafına dair həssas münasibət yaratmaq, ziddiyyətli məqamları, o cümlədən istisnaları təfəkkür obyektinə çevirmək vacibdir.

**Aktuallıq.** Linqvistik paradokslar hər bir dildə vardır və bunlar nitqdə də ədəbi dil norması kimi işlənməkdədir. Filoloq tələbələri bunların sadə nümunələri ilə tanış etmək, onlarda dilçiliyə maraq oyatmaq məqsəd kimi qəbul edilməlidir. Paradoksal məqamlar daha çox qrammatika, fonetika, o cümlədən orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqədardır. Ziddiyyətli məqamların üzərində filoloq tələbələri düşündürmək gələcəyin tədqiqatçılarını yetişdirməkdir. Bu sahədə axtarışlarımızı, nəticələrimizi orta ümumtəhsil məktəbləri ilə də bölüşməyi öz peşə vəzifəmiz hesab etməliyik.

Bu vəzifə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində filoloq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün funksional təqdimat sayılmalıdır. Bu mövzuda ADPU-da elmi-praktik konfrans keçirilməsini də məqsəduyğun hesab edirik.

**Tədqiqat işinin metodları:** Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

**GİRİŞ:** Linqvistik paradokslar hansılardır? Linqvistik paradoks odur ki, bizim dildə nümunə gətirsək, *gəlirdi, gedirdi, alardı, oxuyarmış, oxuyurmuş* və s. kimi qrammatik formalar əslində keçmiş zamanda olduğu halda, gələcək, indiki zamanlarda da hesab olunur və ya sayılır.

Qeyd etdiyimiz feillər orta ümumtəhsil və ali məktəblər üçün yazılan dərsliklərdə, hətta monoqrafiyalarda belə keçmiş zaman feil formaları hesab edilir. Sual olunur: necə ola bilər ki, bir feil nümunəsi bir dildə keçmiş zamanda, onun tərcüməsi bizim dildə başqa zamanda sayılsın. Məsələn:

шёл- gedirdi

устал-yorulmuşdu

молчал- dinmirdi (susurdu)

читал, пел -oxuyurdu

доходил- çatırdı

подходил-yaşınılaşırdı, çatırdı\uxoidl-gedirdi

отходил-uzaqlaşırdı

отставал- geri qalırmış və s.

Biz nümunələrin sayını çox göstərməklə dilçilərimizi mövcud paradokslar üzərində düşündürmək məqsədi güdmüş oluruq. Çünki ziddiyyət göz

qabağındadır. Görək bu problem öz həllimi çoxdan tapmış ola idi. Lakin yenə də gec deyil, tək olsun.

Orta ümumtəhsil pilləsində müəllimlər feillərin qrammatik təhlilində belə bir cümlədən feilləri seçib təhlil etməyi tapşırır:

*Toxuyardı özünə yaşıl otlardan köynək,  
O ruzi qazanardı hər gün kərpic kəsərək.*

Şagirdlər *toxuyardı* və *qazanardı* feillərini gələcək zaman kimi təqdim edirlər. Çünki  $-ar^2$  morfeminin gələcək zamanın göstəricisi olduğu üçün ali məktəbdə ümumi dilçilik dərslərində rus və ingilis dillərinə çevirməsi tələb olunarsa, həmin sözlər keçmiş zamanı bildirəcək.

İndi gəlin düşünək: *toxuyardı* və *qazanardı* həqiqətənmi gələcək zamandır?

Qəbul edilmiş qaydalara görə BƏLİ. əslində isə onların məzmununda keçmiş zaman vardır. Çünki keçmiş zaman iki formada və ya quruluşda çıxış edir.

Sadə quruluşda: *gəldi, getdi, aldı, oxudu;*

Mürəkkəb quruluşda: *gəlirdi, gəlirmiş, gedərdi, gedərmiş (gedibmiş) alırdı, alırmış, alıbmiş, oxuyurdu, oxuyarmış, oxuyacaqmış* və s.

Linqvistik ziddiyyəti süni yaratmaq olmaz. Dilçilikdə transpozisiya (uyğun mövqe) tapmaq məntiqi qrammatikanın tələblərinin gözlənilməsi deməkdir.

Beləliklə, görünür ki, morfologiyaya dair yazılmış kitablarda belə bir təsnifata ehtiyac var: keçmiş zaman sadə və mürəkkəb olur; sadələr  $-di^4$ ,  $-miş^4$ ,  $-ib^4$  şəkilçiləri ilə, mürəkkəblər isə müvafiq olaraq  $-irdi^4$ ,  $-ardı^2$ ,  $-acaqdi^2$ ,  $-armış^2$  morfemləri ilə düzəlir. Zaman şəkilçilərinə  $-idi$ ,  $-isə$ ,  $-imış$  hissəciklərinin ixtisarı artırıldıqda feil keçmiş zaman məna-məzmunu kəsb edir və linqvistik ziddiyyətə əsas tapılmış olur. Bu mülahizə, yəni keçmiş zamanın iki quruluşda olması, bəlkə vaxtilə düşüncə obyektində olmuşsa da, Azərbaycanın çox yaxşı tanınmış linqvodidaktı prof. B.Əhmədov bu ideyanı qabartmış və həm dilçilərə də, metodist alimlərə də bir çağırış etmişdir. Təəssüf ki, orta və müasir nəsil dilçilər öz kirablarında bu məsələyə diqqət yetirməmişlər. (Bax.1;2)

Keçək ikinci bir dolaşq düşmüş halın şərhinə.

Dilçilikdə hesab edirlər ki, söz birləşmələri tədqiqinə guya nöqtə qoyulmuşdur. Bu sahədə M.Şirəliyev, M. Hüseynzadə, Y. Seyidov, S. Yusifova, H. Mirzəyev, V.Əliyev, Q. Kazımov, M.Hüseynova, B. Xəlilov, C.Cəfərov Z. Tağızadə və başqaları bu problemi bir çox cəhətlərdən tədqiq etmişlər. Bəs ziddiyyətli məqamlar qalmamışdır mı? Əlbəttə, qalmışdır.

Ziddiyyətli məqamların bölgü prinsipində qalması bir reallıqdır. Bölgü vahidləri prinsiplərə görə qurulur. Bəs hökmlərdə, qaydalarda ziddiyyət özünü açıq-açığına göstərsə, onda necə?

Bəzi dilçilərin bir məsələyə əvvəllər bir baxışla, sonralar öz məlum hökmlərinə ziddiyyətli baxışla yanaşmağı qəbul ediləndirmi?

Vaxtilə üçüncü növ ismi birləşmələrin bəzi tiplərinin, məsələn, *bizim uşaqlarımız, sizin evləriniz, onların bağları* nümunələrinin təktərəfli işlənməsi söz birləşmə tipi hesab olunmuşdur. Belə məlum olduğuna görə təyini söz birləşmələrinin təktərəfli işlənməsi faktlarını meydana çıxarmış görkəmli dilçi Muxtar Hüseynzadə olmuş və (4) və başqa bir tanınmış dilçimiz Şəfiqə Yusifova doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Ancaq bu məsələlərin tədqiqində və tədrisində qarşıya yenə də suallar çıxmışdır. Bəs birdən həmin birləşmələr *uşaqlarımız, evlərimiz, bağları* şəklində söz hesab olundu, bu fikrə necə yanaşmalı?

Bəlkə doğrudan da, sözdür, bəlkə tezliklə açıla bilən, düzələn birləşmədir? Deyə bilərik ki, söz birləşməsi üçün ən azı iki leksik mənalı sözdən ibarət komponent lazımdırsa sözdür; məntiqi-qrammatik düşüncəyə görə söz birləşməsidir. Çünki qrammatik sıxılma (diffuzial) cümlələrdə olur. Məsələn, *Mən gəlirəm-gəlirəm, sən düşünürsən-düşünürsən* və s. Bunların hər bir forması müxtəsər cümlə sayılırsa, deməli *bizim bağımız* da - *bağımız* da söz birləşməsidir. Buradan da belə bir fikir yaranmış olur: müxtəsər cümlə də təktərəfli olur. Əlbəttə, cümlədə əsas və asılı tərəfdən, komponentdən o dərəcədə bəhs olunmur. Bununla belə, mövqe uyğunluğu burada da görmək və tapmaq mümkündür, yəni cümlə də tək komponentli işlənir (*gəlirəm*), söz birləşməsi də (*evlərimiz*) Lakin ismi söz birləşmələrinin müəyyən tiplərində qrammatik-semantik cəhətlərindən bəhs edəndə ziddiyyət (paradoks) özünü biruzə verir. Misal üçün, *bizim bağlarımız, sizin torpaqlar* birləşmələrinin ikinci tərəfləri mənsubiyyət çəkilçisiz də işlənir: *bizim bağlar, sizin torpaqlar*. Belə hallarda bunlar mənsubiyyəti özündə ehtiva edirmi ki, deyək bunlar da üçüncü növ təyini söz birləşmələridir? Bu hökmü etsək ziddiyyət yaranar ya yox? Əlbəttə, yaranar. Ziddiyyətli yanaşma orasındadır ki, prof. Y. Seyidov da, prof. Q. Kazımov da həmin tiptən olanları sintaktik cəhətdən üzvləndirirlər. (3, s. 19) Birləşmələrdəki diffuziallığı nəzərə almırlar və yeni tipologiya hesab edirlər. Halbuki yeni tipologiya hər üç şəxsədə deyil, yalnız iki şəxsədə özünü göstərir: *bizim bağlar, sizin torpaqlar*, işlənirsə *onların torpaqlar* işlənir.

Deməli, birinci və ikinci şəxsədə olan *bizim bağlar, sizin torpaqlar* dinamik işlənməyə yatanlardır.; halbuki *bizim sinif, sizin otaq* işlənir *bizim ata, sizin ana* ədəbi dil normasına yadır. Bu mənada prof. Y. Seyidovla prof. Q. Kazımovun cümlədə bu tipli birləşmələrin asılı komponentlərinin təyin kimi götürmələri də linqvistik ziddiyyətdən daha çox qəbul edilməzdir ki, nümunələr test tapşırıqlarına da daxil edilmişdir və bunu deməyə əlimizdə ciddi əsasımız da var. Biz hesab edirik ki, üçüncü növ ismi birləşmələrin komponentləri birlikdə bir üzvlənən anlayış ifadə edir, onları üzvlərə ayırmaq olmaz. Başqa sözlər desək, “*Bizim ellər Koroğlular, Nəbilər yurdudur*” cümləsində

*bizim* sözünü təyin hesab edmək olmaz, çünki o birləşmə *bizim ellərimiz* birləşməsinin sıxılmış, diffuzial şəklidir.

Professorlar bu ideyanı orta məktəb metodistlərinə təlqin edəndə həm ikinci şəxsi nəzərə almamışlar (yəni onların dağlar şəklində işlənmədiyini) və həm də birinci tərəfi yiyəlik halda olan sözün ayrılıqda anlayış ifadə etməməsini və beləliklə, ayrılıqda cümlə üzvü ola bilməməsini nəzərə almamışlar. Daha irəli getsək deməliyik ki, *bizim dağlarda dumandır* cümləsində *bizim* sözünə verilən sual morfoloji sualdır, yəni yiyəlik halda sualdır. *Bizim tərəflər indi yamyaşıldır* cümləsində isə *bizim* sözünü təyin o zaman götürmək olar ki, cümlə *tərəflər indi yamyaşıldır* şəklində işlənə bilsin; və yaxud da *tərəflər* mübtədə sayılsın. Bu da məntiqə görə mümkün deyil.

Dilçilikdə paradoksallığın bir çoxunu bu günə kimi işlətdiyimiz qaydalardan da görmək mümkündür. Onlardan birini də nəzərdən keçirmək faydasız olmaz. Məsələn, düzəltmə sözlərin tərifini bütün monoqrafiyalarda, təxminən, belə səslənir: sadə sözlərə sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər artırmaqla düzələn sözlərə quruluşca düzəltmə sözlər deyilir. Buradan sual çıxır: *bəs gül - çiçəkli, xoşməramlı, istiqanlı, Suqovuşandakı, hərcmərclik, səkkizguşəli* və s. düzəltmə sözlər deyilmi? Axı bunlar da leksik şəkilçilərlə mürəkkəb köklərdən düzəlmişdir. Göstərilən nümunələrdən çıxış etsək, deməliyik ki, bunlar da düzəltmə sözlər və ya isimlərdir. Ancaq sadə köklərə deyil, mürəkkəb köklərə artırılaraq düzəlmişlər.

Həmin sözlərin sintaktik-morfoloji yolla əmələ gəldiyini hamı qəbul edir. Deməli, bu vaxta qədər qaydanı düzgün müəyyənləşdirməmişik. Qayda isə belə olmalı imiş: köklərə leksik şəkilçilər artırmaqla düzələn sözlərə (və ya nitq hissəsinə) düzəltmə söz və ya nitq hissəsi deyilir.

Beləliklə, bu faktlardan çıxış edərək deyə bilərik ki, mürəkkəb köklərdən morfoloji yolla düzəltdiyimiz yeni sözlər və ya nitq hissələri əslində düzəltmə imiş, lakin biz onları düzəltmə yox mürəkkəb hesab etmişik ki, morfolojiya elmində (və yaxud dervitologiyada, yəni söz yaradıcılıqında) süni paradoksallığa yol vermişik.

### **Nəticə:**

Dilçilik fənnindən filoloq tələbələrə linqvistik tədqiqatı əvvəlcə məlum məsələlər ətrafında başlamaq, lakin getdikcə məlumun özündə də naməlumunu axtarmağa dair suallar üzərində düşündürmək lazımdır. Müdriklərin "Məlumunu deməkdə kimə fayda var" deyimindən çəkinmək olmaz. Çünki şair bu ifadəni məqamına görə işlətməmişdir. Nəzərə alsaq ki, həmin hikmət sahibi bunu da demişdir:

O şey ki, bizlərə lap aşikardır,

Onda da gizli bir xəzinə vardır.

Nəhayət, onu da deyək ki, bu problem bu gün də aktualdır. Orta məktəb müəllimləri qarşısına çıxıb onlarla birlikdə ədəbi dilimizin qaydalarına dair

mövqe eyniliyi (transpozitiv yanaşma) tapmağa ehtiyac var. Dilçi tədqiqatçılarımız onlara bu sahədə istiqamət verməlidir.

### **Ədəbiyyat**

1. Одинцов В.В. Лингвистические парадоксы. Москва, 3-е изд. 1988, 172 с.
2. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 165 s.
3. Seyidov Y. Əsərləri, 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010. 385 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild, Morfologiya. Elm nəşriyyatı, 1980. 296 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, "Papirus NP" 2016, 352 s.
6. Kazımov Q. Şahbazlı F., Mikayılova A. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. "Aspoliqraf", Bakı, 2010. 176 s.
7. Kazımov Q. , Seyidov Y. Azərbaycan dili . 7-8-ci sinflər. "Öyrətmən" Bakı, 1995, 264 s.